

«СИТУАЦІЯ НОЖИЦЬ» ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ПАСТКА РЕАЛІЗАЦІЇ КАР'ЄРНИХ СТРАТЕГІЙ В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ПОЯВИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Віктор Кузьмін

*кандидат соціологічних наук, доцент, вчений секретар вченої ради Запорізького національного технічного університету вул. Жуковського, 64, 69063 Запоріжжя, Україна,
kuzmin2v@gmail.com, ORCID <http://orcid.org/0000-0003-4940-9395>*

Viktor Kuzmin

*PhD in Sociology, Associate Professor, Scientific Secretary of the Academic Council, 64, Zhukovsky Street, Zaporizhzhya, 69063, Ukraine,
kuzmin2v@gmail.com, ORCID <http://orcid.org/0000-0003-4940-9395>*

The paper attempts to systematically analyze the phenomenon of the situation of scissors, which exacerbates the institutional imbalance in contemporary Ukrainian society. On a theoretical level, the situation of scissors is presented as an "institutional trap" of the system of higher education and the labor market within the framework of a neo-institutional approach. Using the synthetic theory of the structuration by A. Giddens, the author analyzes the factors of actualization of the "situation of scissors" on the micro, meso- and macro levels of social. At the macro-social level, the normative conflict between the bureaucratically complicated processes of management of higher educational institutions and the normative "freedom" of the labor market development in Ukraine are attributed to the factors of the appearance and constant reproduction of the "situation of scissors." The mesosocial level it is focused on such factors as actualization of the "situation of scissors", as the mass orientation of Ukrainian entrants to higher education, and the tendency of increasing the number of private universities. According to the author, the leading factor of the appearance of the "situation of scissors" at the microsocial level is the agent whose career strategy is tied to non-reflexive career archetypes, which greatly complicate the success of his professional self-realization. A conclusion is drawn about the existence of a "scissor situation" over a decade in Ukrainian society. The assumption about the impossibility of completely eliminating the "situation of scissors" in Ukrainian society is expressed. The necessity of simultaneous changes both at the level of practice of individual social actors (destruction of "career archetypes" and modification of career strategies), and at the level of normative regulation of activity of higher education institutes and the labor market in Ukraine is substantiated. The author emphasizes that only a systemic state policy involving many social institutions and changes in representative culture can minimize the negative social consequences of the "situation of scissors."

Keywords: "situation of scissors", career strategies, labor market, higher education, normative regulation, social institute, theory of structuration.

У роботі здійснено спробу системного аналізу феномену «ситуація ножиць», що посилює інституційний дисбаланс у сучасному українському суспільстві. На теоретичному рівні «ситуація ножиць» представлена як «інституційна пастка» системи вищої освіти і ринку праці в рамках неінституціонального підходу. Використовуючи синтетичну теорію структуризації Е. Гідденса, автор аналізує чинники актуалізації «ситуації ножиць» на мікро-, мезо- і макрорівнях соціального. На макросоціальному рівні до чинників появи і постійного відтворення «ситуації ножиць» віднесено нормативний конфлікт між бюрократично ускладненими процесами управління вищими навчальними закладами і нормативною «свободою» розвитку ринку праці в Україні. На мезосоціальному рівні акцентовано на таких чинниках актуалізації «ситуації ножиць», як масова орієнтація українських абітурієнтів на отримання вищої освіти, та тенденція зростання кількості приватних вишів. Стрижневим чинником появи «ситуації ножиць» на мікросоціальному рівні, на думку автора, є суб'єкт, кар'єрна стратегія якого прив'язана до нерелективних кар'єрних архетипів, що суттєво

ускладнюють успішність його професійної самореалізації. Зроблено висновок про понад десятирічне існування «ситуації ножиць» в українському суспільстві. Висловлено припущення про неможливість повного викоринення «ситуації ножиць» на вітчизняних теренах. Обґрунтовано необхідність одночасних змін як на рівні практик індивідуальних соціальних суб'єктів (руйнація «кар'єрних архетипів» і видозміна кар'єрних стратегій), так і на рівні нормативної регуляції діяльності соціальних інститутів вищої освіти і ринку праці в Україні. Підкреслимо, що лише системна державна політика із залученням багатьох соціальних інститутів і зміною репрезентативної культури може призвести до мінімізації негативних соціальних наслідків «ситуації ножиць».

Ключові слова: «ситуація ножиць», кар'єрні стратегії, ринок праці, вища освіта, нормативне регулювання, соціальний інститут, теорія структуризації.

В роботі предпринята попытка системного аналізу феномена «ситуація ножиць», который усиливает институциональный дисбаланс в современном украинском обществе. С точки зрения социологической теории «ситуация ножиц» представлена как «институциональная ловушка» системы высшего образования и рынка труда в рамках неоинституционального подхода. Используя синтетическую теорию структуризации Э. Гидденса, автор анализирует факторы актуализации «ситуации ножиц» на микро-, мезо- и макроуровнях социального. На макросоциальном уровне к факторам появления и постоянного воспроизводства «ситуации ножиц» отнесен нормативный конфликт между бюрократически осложненными процессами управления высшими учебными заведениями и нормативной «свободой» развития рынка труда в Украине. На мезосоциальном уровне акцентируется внимание на таких факторах актуализации «ситуации ножиц», как массовая ориентация украинских абитуриентов на получение высшего образования и тенденция возрастания количества частных вузов. Основным фактором возникновения «ситуации ножиц» на микросоциальном уровне, по мнению автора, является субъект, стратегия которого привязана к нерелексивным карьерным архетипам, которые существенно усложняют успешность его профессиональной самореализации. Сделан вывод о более чем десятилетнем существовании «ситуации ножиц» в украинском обществе. Высказано предположение о невозможности полного искоренения «ситуации ножиц» в отечественном контексте. Обоснована необходимость одновременных изменений как на уровне практик индивидуальных социальных субъектов (разрушение «карьерных архетипов» и видоизменение карьерных стратегий), так и на уровне нормативной регуляции деятельности социальных институтов высшего образования и рынка труда в Украине. Подчеркнуто, что только системная государственная политика с привлечением многих социальных институтов и изменением репрезентативной культуры может привести к минимизации негативных социальных последствий «ситуации ножиц».

Ключевые слова: «ситуация ножиц», карьерные стратегии, рынок труда, высшее образование, нормативное регулирование, социальный институт, теория структуризации.

В умовах множинності нелінійних процесів, що сьогодні відбуваються в українському суспільстві, соціально значущим є процес злагодженої взаємодії різних соціальних інститутів. Відсутність структурно-функціонального балансу призводить до появи дисфункціональних і конфліктогенних явищ, що мають небезпечні соціальні наслідки. Конкретні емпіричні приклади (зокрема актуалізація еміграційних процесів, зростання рівня безробіття і збільшення кількості українців, що не працюють за фахом) дають підстави засвідчити відсутність злагодженої взаємодії між бюрократично «навантаженим» інститутом вищої освіти і динамічною сферою ринку праці в Україні.

Цей феномен, номінований сучасними українськими дослідницями Л. Холод [1] і О. Дейнеко [2-4] як «ситуація ножиць», має

прояв у системній невідповідності напрямів професійної підготовки інституту вищої освіти в Україні реальним потребам динамічного і чутливого до глобалізаційних тенденцій ринку праці.

Послугуючись термінологією С. Щудло, ми відносимо «ситуацію ножиць» до інституційних пасток, існування яких формує інституційний конфлікт між нормами, що вже існують, та новими, що впроваджуються, і, як наслідок, сприяє появі або нежиттєздатних інститутів, або стійких, проте неефективних утворень [5]. Саме ця концепція влучно описує ті інституційні пастки, в які потрапляє сучасна українська молодь після здобуття вищої освіти. До таких пасток О. Дейнеко [3] відносить неспівпадіння отриманої професійної компетенції з навичками, що потребує ринок праці; дисбаланс напрямів та кількості

підготовки фахівців з актуальними потребами ринку тощо.

Активні процеси реформування сучасного українського суспільства зумовлюють поширення простору дії «ситуації ножиць» не лише на молодих фахівців, що тільки-но здобули вищу освіту, а й на інші соціально-професійні групи. Ці групи так само «потрапляють» в інституційні пастки, приміром представники різних професійних груп, що були скорочені внаслідок дії закону України «Про очищення влади» [6]¹ чи сучасних реформ².

Отже, дослідження чинників актуалізації і шляхів подолання «ситуації ножиць» як інституційної пастки реалізації кар'єрних стратегій українців є актуальним і соціально значущим завданням не лише для наукових студій, а й для державної освітньої та економічної політики.

«Відправними» феноменами, з яким дослідники пов'язують виникнення «ситуації ножиць», є соціально-професійні плани, кар'єра і кар'єрна стратегія (на рівні індивідуальних соціальних суб'єктів). Соціологічне поняття і соціальний феномен кар'єри є предметом дослідження таких учених, як О. Бікла, В. Бурєга, М. Лукашевич, В. Патрушев, В. Погрібна, Ж. Малахова та ін. Розгляд формування та реалізації кар'єрних стратегій особистості здійснювався в роботах В. Патрушева, Я. Фаріної, В. Погрібної та ін. Комплексне дослідження зазначеної тематики в рамках соціокультурного підходу представлено в роботах Л. Сокурянської [7–9], присвячених проблемам життєдіяльності студентської молоді. Ризик-стратегії студентської молоді, виокремлені на основі аналізу соціально-професійних планів, аналізуються в роботах О. Дейнеко [10–11]. Аналіз змісту робіт наведених авторів свідчить про актуальність використання мультипарадигмального підходу та сучасних соціологічних теорій для вивчення проблематики феноменів соціально-професійних планів, кар'єри та кар'єрних стратегій.

У вітчизняній та зарубіжній соціологічній літературі поняття «кар'єра» і «кар'єрна стратегія» розглядаються на індивідуальному, груповому та інституціональному рівнях. Аналіз наявних досліджень цього феномену свідчить, що на індивідуальному рівні феномен кар'єри розглядається в рамках мікросо-

ціологічної оптики біографічних ситуацій чи життєвих стратегій суб'єктів, на груповому – як чинник схожого і відмінного на рівні соціальних спільнот (здебільшого студентства), на інституціональному – як складова ринку праці та економічної підсистеми суспільства. Динамічність змін у сучасному світі зумовлює актуальність аналізу соціологічного поняття «кар'єра» і відповідного соціального феномену в умовах сучасних макросоціальних викликів.

Мета статті: виявлення чинників появи та можливих засобів подолання «ситуації ножиць» як інституційної пастки реалізації кар'єрних стратегій в Україні.

Поняття «кар'єра» є одним із наріжних понять сучасного трудового процесу, оскільки символізує трудовий шлях індивіда в розрізі основних трудових успіхів та невдач. Кар'єрні стратегії інколи розглядаються як різновиди соціальних алгоритмів, які на основі соціально-професійних планів, культурного капіталу суб'єкта і сформованого соціального досвіду в подальшому визначають його кар'єрне просування. Беззаперечною, на наш погляд, є соціокультурна природа кар'єрних стратегій суб'єктів, оскільки кар'єрні вподобання реалізуються в полі інтенсивної взаємодії з представниками різних соціальних груп і культурно-історичного контексту суспільства на макрорівні.

Недооціненим у соціологічній думці, на наш погляд, залишається евристичний потенціал поняття «кар'єрний архетип». Звісно, що це класичне поняття психології [12], проте воно набуває нового звучання в рамках теорій соціалізації. Ми вважаємо, що кар'єрні архетипи є безпосередніми продуктами соціалізації і формуються у родині, школі, внаслідок первинної профорієнтації та орієнтації на соціально-культурні зразки поведінки, продуктовані засобами масової інформації та продуктами масової культури. Вони формують образ успішної кар'єрної стратегії, який береться за шаблон при плануванні суб'єктом власної кар'єрної стратегії. Хибність соціальної природи таких архетипів полягає в тому, що вони не піддаються рефлексії суб'єктом та сприймаються як догма (не є рефлексивною дією, в термінології Е. Гідденса). Це призводить до того, що в основі кар'єрних стратегій українських абітурієнтів часто містяться соціальні міфи та стереотипи, які не відповідають реаліям сучасної української економіки. До таких кар'єрних архетипів ми відносимо усталену думку про затребуваність економічних і юридичних спеціальностей та безперспективність «ремісничого» фаху – робітничих спеціальностей.

1 Зокрема йдеться про доволі численну соціально-професійну групу державних службовців, що обіймали управлінські позиції під час каденції Президента України Віктора Януковича.

2 Приміром, реформа Міністерства юстиції України призвела до ліквідації районних управлінь юстиції, працівники яких були масово скорочені.

Порівняльний аналіз статистичних даних засвідчує ще одну особливість «кар'єрних архетипів» – їхню сталість. За даними Л. Холод [1], у 2008 році в Україні випускалось у 8 разів більше юристів та у 6 разів більше економістів, ніж потребував цих фахівців ринок праці. За 10 років ми маємо схожу ситуацію. М. Пирогова, аналізуючи проблеми впадіння українських абітурієнтів у 2017 році, підсумовує, що найпопулярнішою спеціальністю у МОН назвали економіку. Також часто обирали право, туризм, міжнародні відносини і комп'ютерні науки [13]. Тобто за 10 років вибір українських абітурієнтів має тенденцію до відтворення, а саме – перекид до економічних та гуманітарних наук. Це свідчить про те, що до цього часу в сучасному українському суспільстві побутує думка про престижність і «легкість» роботи офісних працівників, а автоматизація та роботизація сучасної світової економіки формує моду на програмування та інші ІТ-спеціальності.

Кар'єрні стратегії, що засновані на сталих «кар'єрних архетипах» на мікросоціальному рівні, можуть провокувати появу інституційних пасток і каталізувати «ситуацію ножиць» на макросоціальному рівні. Адже неузгодженість кар'єрних архетипів і сформованих на їхній основі кар'єрних стратегій у подальших професійних практиках суб'єктів не відповідають сучасному ринкоорієнтованому запиту. Емпіричним прикладом такого стану речей є ситуація, коли на ринку праці затребуваними є робітничі спеціальності, а велика кількість українських абітурієнтів обирають для вступу у вищі гуманітарний або економічний фах. Зазначимо, що ця тенденція спостерігається не лише в Україні, а й в багатьох інших країнах.

Таким чином, заснованість кар'єрних стратегій на нерелексивних «кар'єрних архетипах» у термінології Е. Гідденса призводять до непередбачених суб'єктом наслідків – його потрапляння в інституційну пастку «ситуації ножиць». При цьому продуцентом його професійного ризику в даному випадку виступає сам суб'єкт, кар'єрна стратегія якого так і не стала релексивною дією. Тому, як не парадоксально це звучало б, але стрижневим чинником появи «ситуації ножиць» є сам суб'єкт, кар'єрна стратегія якого прив'язана до нерелексивних кар'єрних архетипів, що суттєво ускладнюють успішність його професійної самореалізації.

На мезосоціальному рівні (рівні соціальних груп і соціокультурних спільнот) додатковим чинником актуалізації «ситуації ножиць» варто назвати масову орієнтацію українських абітурієнтів на отримання вищої

освіти, з одного боку, і тенденцію до зростання кількості приватних закладів вищої освіти – з іншого. Останнім часом значна частина випускників загальноосвітніх шкіл України продовжує свою освіту у вищих навчальних закладах III – IV рівня акредитації: 47 % випускників шкіл 2007 року, 47,8 % – 2008 року, 43,7 % – 2009 року, 52,3% – 2010 (дані наведені за [7]). Сьогодні ця тенденція стала ще більш вираженою. Абсолютна більшість українських старшокласників орієнтована на отримання вищої освіти.

Як свідчать результати дослідження кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна, проведеного у квітні–травні 2013 року серед школярів м. Харкова і області, 86,8 % одинадцятикласників міста та 79 % – області після закінчення школи планували вступати до ЗВО (у технікум, коледж – 6,2 % в місті і 11,1 % в області; у ПТУ – відповідно 1,6 % і 5,3 %; планували піти працювати – 2,7 % і 0,8 % відповідно; служити в армії, 0 % і 1,6 %; не знали, що будуть робити після школи, 1,6 % учнів 11-х класів, опитаних у місті, і 2,1 % – в області) [8]. Ця тенденція є актуальною і сьогодні.

На макросоціальному рівні (рівні соціальних інститутів) до чинників появи і постійного відтворення «ситуації ножиць» ми відносимо нормативний конфлікт у сфері правового регулювання діяльності вищих навчальних закладів як державних установ (як суб'єктів публічного права) і ринку праці як галузі дії суб'єктів приватного права. У рамках соціологічного дискурсу цей факт можна пояснити протиріччям між бюрократично ускладненими процесами управління вищими навчальними закладами (приміром, бюрократична вертикаль узгодження діяльності ЗВО з Міністерством освіти і науки та місцевими державними адміністраціями) і нормативною «свободою» розвитку ринку праці, що значною мірою відчуває проекцію глобалізаційних процесів, є чутливим до сучасних бізнес-тенденцій та активно генерує нові форми занятості (приміром фріланс тощо). На нашу думку, інститут ринку праці в Україні розвивається переважно в мережевому форматі, оперативно орієнтуючись на потреби основних соціальних суб'єктів – бізнесу, держави і громадянського суспільства. Інститут вищої освіти є вертикальною управлінською системою, в рамках якої мають місце підпорядкованість, керування «з центру», координація і узгодження управлінських рішень.

Отже, здійснений нами аналіз чинників появи «ситуації ножиць» як інституційної пастки реалізації кар'єрних стратегій українців засвідчив їхню вбудованість у системну

відтворюваність «ситуації ножиць» на мікро-, мезо- і макросоціальному рівнях. Виходячи з теорії Е. Гідденса, «ситуацію ножиць» можна визнати феноменом структурації, який виникає внаслідок відсутності рефлексивно орієнтованих кар'єрних стратегій суб'єктів (індивідуальних і групових) та наявності нормативної неузгодженості у взаємодії таких соціальних інститутів, як вища освіта і ринок праці в Україні. Цей суб'єктно-структурний зв'язок пояснює постійний характер відтворення даної соціальної проблеми і неможливість її практичного подолання без використання системного підходу.

Варто зазначити, що в соціологічній літературі вже були окреслені можливі засоби подолання «ситуації ножиць» без номінації цієї проблеми як такої. Приміром, О. Лободинська вважає, що в сучасному суспільстві соціальна взаємодія держави і соціуму у сфері кар'єрних звершень повинна бути інституціонолізованою і спрямованою на окремі демографічні групи. Дослідниця наголошує на тому, що сьогодні необхідно визнати (особливо державним органам), що молодь має стати не тільки і не стільки реципієнтом, скільки активним суб'єктом державотворення, реальним і рівноправним партнером у виробленні молодіжної політики та її втіленні в соціальну практику [14, с. 45]. Йдеться про те, що молоді люди з вищою освітою мають не лише активно реалізовувати власні кар'єрні стратегії, а й брати участь у суспільних і державних процесах, особливо у сферах, які впливають на їхню самореалізацію. З точки зору дослідниці, прикладом такого впливу може бути молодіжна політика України, яка, незважаючи на свою декларативність, закладає певні підвалини для розвитку молоді та реалізації її кар'єрних стратегій, зокрема. У цілому поділяючи позицію дослідниці щодо актуальності застосування партисипативного підходу в державній молодіжній політиці, зазначимо, що цей підхід не має універсального характеру відносно інших соціальних груп і сфер самореалізації і не сприяє вирішенню «ситуації ножиць» по суті.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що оптика соціологічного синтезу Е. Гідденса у вирішенні питання системного подолання «ситуації ножиць» в українському суспільстві орієнтує нас на необхідність одночасних змін як на рівні практик соціальних суб'єктів (руйнація «кар'єрних архетипів» і видозміна кар'єрних стратегій), так і на рівні нормативної регуляції діяльності соціальних інститутів вищої освіти і ринку праці в Україні. Щодо останнього, то може йтись або про 1) нормативну лібералізацію діяльності закладів вищої освіти (послаблення державного регулювання у цій сфері), щоб інститут вищої освіти «встигав» за тенденціями ринку праці; або про застосування протилежного підходу, а саме посилення державного регулювання розвитку ринку праці в Україні (державний патерналізм, поглиблення моніторингових процесів і статистичного обліку сприятимуть покращенню прогнозування і позбавлятимуть стихійності у цих процесах).

У межах цієї наукової розвідки ми не надаємо обґрунтування актуальності застосування якогось з цих підходів, проте визначаємо необхідність врахування наших пропозицій у формуванні державної освітньої та економічної політики в майбутньому. Зауважимо, що використання жодного з цих підходів не призведе до повного запобігання і нівелювання «ситуації ножиць»: йдеться лише про мінімізацію масштабу негативних соціальних наслідків, які вона спричиняє сьогодні в українському суспільстві.

Логіка сучасних синтетичних соціологічних теорій підказує нам, що мінімізація чинників появи «ситуації ножиць» лише на одному з рівнів (мікро-, мезо- чи макросоціальному) не призведе до успішного її подолання. Лише системна державна політика із залученням багатьох соціальних інститутів і зміною репрезентативної культури [15] в цьому напрямі сприятимуть викоріненню цього загрозливого соціального явища, що посилює інституційний дисбаланс у сучасному українському суспільстві.

Література

1. Холод Л. Б. Изменение профессиональных ориентаций молодежи, поступающей в вузы. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. Т.1. С. 414-418.
2. Дейнеко О. О. Сучасне українське студентство перед «викликами» суспільства ризику: штрихи до портрету «професійної ризикологічності». Методология теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. С. 445-462.
3. Дейнеко О. О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: збірник наукових праць. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методология, теория, методи», 2012. № 993. Випуск 29. С. 168-176.
4. Дейнеко О. О. Бажання створити власну справу як стратегія мінімізації професійних ризиків сучасного українського студентства: ребрендинг уявлень про «бізнесменів 90-х».

- Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 456-463.
5. Щудло С. А. Інституційні ризики вищої педагогічної освіти. Український соціум. 2012. № 4. С. 185–195.
 6. Про очищення влади: Закон України від 31.08.2018, підстава – 2462-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 44. ст.2041
 7. Сокурянская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
 8. Сокурянская Л. Г., Кислова О. Н. Ценностное сознание постсоветского студенчества: факторы и показатели постмодернизации. курянская. Студенчество начала XXI века: ценностные ориентации и повседневные практики / под общ. ред. Ю. Р. Вишневого. Екатеринбург: УрФУ, 2012. С. 64-71.
 9. Сокурянская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2001. С. 36-41.
 10. Дейнеко О. О. Байдужий прагматизм як професійна стратегія сучасного українського студентства. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. С. 466-472.
 11. Дейнеко О. О. Професійні ризики сучасного студентства як компонент суспільства ризику: особливості ризиків фаз професійного буття. Український соціум: науковий журнал. К.: 2013. № 4(47). С. 26-39.
 12. Юнг К. Г. Психологические типы / пер. с нем. Софии Лорне; под общей ред. В. Зеленского. СПб.: Ювента. М.: Издательская фирма «Прогресс-Универс», 1995. 718 с.
 13. Пирогова М. Підсумки вступної кампанії 2017: серед студентів знову бум на юристів і дипломатів. URL: <https://ukr.segodnya.ua/life/education/itogi-vstupitelnoy-kampanii-2017-sredi-studentov-opyat-bum-na-yuristov-i-diplomatov-1042352.html>
 14. Лободинська О. М. Регулювання процесу працевлаштування молоді з вищою освітою в контексті державної молодіжної політики України. Український соціум, 2007. № 2 (19). С. 43–56.
 15. Тенбрук Ф. Задачи социологии культуры. ФРГ глазами западногерманской социологии. М., 1989. С. 296-329.